

Mikołajec Jarosław
Doktor habilitowany, Starszy Wykładowca,
Politechnika Śląska w Gliwicach,
Gliwice, Polska,
zaporoze@o2.pl

GRANICE ETNICZNE UKRAINY. REFLEKSJA GEOPOLITYCZNA I HISTORIOZOFICZNA

Wywodzące się z Rusi Kijowskiej etnosy rosyjski i ukraiński uczestniczyły w ekspansji Imperium Rosyjskiego w kierunku Pacyfiku. Szczególna rola w tej ekspansji przypadła Kozakom. Ze względu na silne polityczne centrum i scentralizowany aparat państwowy etnos rosyjski zdominował etnos ukraiński. W okresie sowieckim Ukraińcy w Rosji ulegli rusyfikacji. Współczesne granice Ukrainy nie obejmują ziem etnicznie ukraińskich znajdujących się na terytorium Rosyjskiej Federacji, które od lat 30. XX wieku uległy stopniowej rusyfikacji. Należą do nich Kubań, południowa część obwodów woroneskiego i bielgorodzkiego, Starodubie i okolice Taganrogu. W przestrzennej rywalizacji Ukrainy i Rosji można zauważyć wiele prawidłowości, które mogą być wytłumaczone tylko na gruncie geopolityki.

Słowa kluczowe: terytorium etniczne, Ruś Kijowska, Ukraina, Rosja, Kozacy, migracje, etnos marginalny, eurazjatyzm

Міковаць Ярослав, доктор габілітований, Сілезький технологічний університет, Глівіце, Польща

Українські етнічні кордони. Геополітичне віддзеркалення

Нащадки Київської Русі, російський та український етноси були учасниками експансії російської імперії у тихоокеанському напрямі. Особлива роль у цьому випала козакам. Із погляду на сильний політичний центр і централізований державний апарат російський етнос став домінуючим стосовно українського. У радянські часи українці були піддані русифікації. Сучасні кордони України не включають у себе етнічно українські землі, розташовані на території Російської Федерації, котрі з 30-х рр. XX ст. поступово були русифіковані. До них відносяться Кубань, південна частина Воронезчини і Білгородщини, Стародубщина та околиці Таганрога. У просторовому суперництві України і Росії можна побачити багато моделей, що можуть бути пояснені тільки на основі геополітики.

Ключові слова: етнічна територія, Київська Русь, Україна, Росія, козацтво, міграція, етнос маргінального євразійства.

Mikołajec Jarosław, Doctor Habilitated, Silesian Technological University, Gliwice, Poland

Ukrainian ethnic boundaries. Geopolitical reflection

The descendants of Kievan Rus, Russian and Ukrainian ethnoses were participants in the expansion of the Russian empire in the Pacific direction. Special role in this fell to the Cossacks. From the point of view of the strong political center and centralized state apparatus, the Russian ethnos became dominant in relation to the Ukrainian one. In the Soviet era, Ukrainians were subjected to Russification. Modern Ukrainian borders do not include ethnically Ukrainian lands located on the territory of the Russian Federation, which, from the 1930's. were gradually russified. These include the Kuban, the southern part of Voronezh and Belgorod, Starodubshchina and the outskirts of Taganrog. In spatial rivalry between Ukraine and Russia, there are many models that can only be explained on the basis of geopolitics.

Key words: ethnic territory, Kievan Rus, Ukraine, Russia, Cossacks, migration, ethnos of marginal Eurasianism.

Миковаец Ярослав, доктор габилитованный, Силезский технологический университет, Гливице, Польша

Украинские этнические границы. Геополитическое отражение

Потомки Киевской Руси, русский и украинский этносы были участниками экспансии Российской империи в тихоокеанском направлении. Особая роль в этом выпала казакам. С точки зрения на сильный политический центр и централизованный государственный аппарат русский этнос стал доминирующим в отношении украинского. В советские времена украинцы подверглись русификации. Современные границы Украины не включают в себя этнически украинские земли, расположенные на территории Российской Федерации, которые с 30-х гг. XX в. постепенно были русифицированы. К ним относятся Кубань, южная часть Воронежской и Белгородщины, Стародубщина и окрестности Таганрога. В пространственном соперничестве Украины и России можно увидеть много моделей, которые могут быть объяснены только на основе геополитики.

Ключевые слова: этническая территория, Киевская Русь, Украина, Россия, казачество, миграция, этнос маргинального евразийства.

Możliwe są trzy idealne przypadki relacji między granicami państwa i terytorium etnicznym: powierzchnia zajmowana przez dany naród jest mniejsza od powierzchni państwa, większa od niej, obie powierzchnie się pokrywają. Sytuacja geopolityczna Ukrainy zbliżona jest do przypadku drugiego: ukraińska powierzchnia etniczna jest większa niż powierzchnia państwa ukraińskiego. Równocześnie powierzchnia ziem zwarcie zamieszkałych przez Ukraińców poza granicami Ukrainy jest większa niż analogiczna powierzchnia zamieszkała przez przedstawicieli innych narodów na jej współczesnym obszarze.

Od Rusi Kijowskiej do narodów wschodniosłowiańskich

Źródła współczesnego podziału Rusi na trzy narody wschodniosłowiańskie są późniejsze niż Ruś Kijowska i nie wynikają ze średniowiecznych podziałów plemiennych. Czynniki rozłamowe pochodziły z zewnątrz (agresja mongolska i ekspansja polsko-litewska na wschód), a rozbieżności dzielnicowe ułatwiło ich działanie. Ukształtowały one nie tylko Ukrainę, Rosję czy Białoruś, ale do pewnego stopnia także Polskę i Litwę. Bliższe pokrewieństwo językowe i etniczne Białorusi i Ukrainy niż obu tych narodów z Rosją jest dowodem na to, że przyczyną wytworzenia się tych dwóch etnosów była wspólna egzystencja w obrębie państwa polsko-litewskiego. Fakt ten rzutuje również na obecny status geopolityczny Ukrainy, zwłaszcza zaś na jej prozachodnie aspiracje. Zdominowanie przez Moskwę Nowogrodu Wielkiego w XV i XVI wieku uniemożliwiło samodzielny rozwój miejscowego etnosu, a w konsekwencji powstanie czwartego narodu ruskiego, mimo iż były ku temu przesłanki, z których najważniejszą były ścisłe związki polityczne z Polską i Litwą¹.

Znamienne są pewne fakty dotyczące granic obszarów ukraińskojęzycznych. Mieszkańcy Rusi Zakarpackiej, mimo wielowiekowego braku łączności politycznej z resztą Ukrainy, oddzieleni od niej trwałą granicą polityczną i wyraźną naturalną (Karpatami) posługują się dialektem języka ukraińskiego, a nie zupełnie odrębnym językiem lub tym bardziej zbliżonym do rosyjskiego. Na wschodzie Ukrainy, mimo braku historycznej granicy politycznej, istnieje ostre rozgraniczenie między obszarami ukraińskojęzycznymi i rosyjskojęzycznymi. Mieszkańcy sąsiednich wiosek tego pogranicza, na przykład w centrum obwodu woroneskiego, wykazują często zupełnie różne cechy etniczne i językowe. Nawet powierzchowna znajomość języka ukraińskiego wystarcza na to, by odrzucić często spotykany stereotyp, że jest to język w jakimś sensie „pośredni” między polskim i rosyjskim. Fakty te dowodzą, że u podłoża procesu narodotwórczego Ukraińców leżały mocne podstawy historyczne, geograficzne, językowe i kulturowe.

Etnosy peryferyjne Ukrainy i Rosji

¹ H. Paszkiewicz: Jagiellonowie a Moskwa., t. I: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku. Fundusz Kultury Narodowej, Warszawa 1933, s. 340–347.

W dziejach różnych narodów można wskazać wiele przypadków etnosów peryferyjnych: Szeklerzy i Czangowie są etnosami peryferyjnymi Węgrów, Karelowie i Kwenowie Finów, Kaszubi Polaków. Etnos peryferyjny pod względem kulturowym i językowym wykazuje cechy zbliżone do głównego ludu i wywodzi się z niego, a jego cechy szczególne wynikają z długotrwałej izolacji i interferencji sąsiednich kultur i języków. Etnosami peryferyjnymi Ukrainy są Rusini Karpaccy, Rosji Pomorcy i Starowiercy, w obu przypadkach Kozacy. Społeczności kozackie typowe dla eurazjatyckich stepów, rozproszone były od delty Dunaju po dorzecze Amuru. Toczący się w ukraińskiej i rosyjskiej literaturze historycznej spór o Kozaków jest integralną częścią sporów dotyczących historycznych relacji Ukrainy i Rosji.

Kozacy ze swojej istoty byli etnosem bądź grupą etnosów peryferyjnych czyli społecznościami pogranicza. Ich cechy kształtowały się na skutek swoistej „ucieczki na peryferie” państwa czy wręcz cywilizacji ludności różnego pochodzenia etnicznego. Wędrowni na peryferie i tworzenie na ich obszarze nowych społeczności występowały w historii nowo zasiedlanych ziem bardzo często. Dziewiętnastowiecznymi przykładami mogą być gorączki złota w Ameryce Północnej i Australii, wędrowni mormonów na zachód USA czy burski wielki trek w Afryce Południowej. Podkreślano też analogie między „stepowymi” kozakami i „morskimi” piratami, jak również zaprzęgniętymi w służbę wojskową państw ich odpowiednikami: kozakami rejestrowymi i korsarzami.

Tereny kozackie to obszary na których granica obu etnosów się rozmywa. Ich substrat etniczny miał charakter mieszany. Widać to wyraźnie już na przykładzie Siczy Zaporoskiej, która gromadziła ludzi różnego pochodzenia etnicznego z dominacją ukraińskiego. Konsekwencją tej wieloetniczności jest współdziałanie Ukraińców w rozprzestrzenianiu się etnosu rosyjskiego na Wschód.

W przypadku Ukrainy związek z kozakami był silniejszy niż w przypadku Rosji. Hymn państwowy nazywa Ukraińców „braćmi kozackiego rodu”. Kozacy ukraińscy bronili swojego kraju przed wrogami, kozacy rosyjscy organizowali powstania przeciwko Rosji. Idea kozacka jest narodową ideą ukraińską, podczas gdy wiodącą ideą narodową Rosjan jest idea Trzeciego Rzymu, czyli panowania nad światem. Rosja posługiwała się kozakami instrumentalnie, prześladowując ich bądź wykorzystując jako siłę militarną do własnych celów. Te dwa sposoby traktowania Kozaczyzny wynikały wprost z pryncypiów ideowych obu państw i narodów. Rosja miała silne centrum polityczne, które podporządkowywało sobie w sposób bezwzględny całe imperium, również etnosy marginalne. Tymczasem kozacy ukraińscy byli partnerami Ukrainy, w przypadku braku niepodległego państwa wręcz jego substytutem. Stąd też traktowanie Siczy Zaporoskiej jako trzeciego elementu politycznego Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Sicz była centrum politycznym Ukrainy, a nie jej peryferiami².

Nadwołżański „konflikt o Faszodę”

Ta dość pretensjonalna metafora odwołująca się do znanego wydarzenia jakie miało miejsce w południowym Sudanie pod koniec XIX wieku ma zilustrować skrzyżowanie dróg migracji Rosjan i Ukraińców podczas ich drogi z obszaru starej Rusi Kijowskiej ku Pacyfikowi i Morzu Czarnemu.

W czasach nowożytnych etnosy rosyjski i ukraiński rozprzestrzeniły się w kierunku wschodnim ku Morzu Czarnemu, Kaspijskiemu i Pacyfikowi zachowały dość stabilną granicę między sobą na zachodzie, na „pierwotnych” ziemiach ruskich. Ich granica była tam wyraźna, im bardziej na wschód tym bardziej rozmyta, wreszcie nie było jej zupełnie. Zanik granic nie oznaczał jednak rozmycia się świadomości etnicznej i narodowej. Jedynie etnos białoruski nie miał perspektywy ekspansji, a w ciągu ostatniego stulecia zmniejszył swoją powierzchnię kosztem Rosji³.

Tempo migracji Rosjan i Ukraińców ku Pacyfikowi i przyłączanie kolejnych ziem do imperium było zdumiewające - dotarli tam wcześniej niż do Bałtyku i Morza Czarnego. Pierwszy wielki ośrodek miejski nad Pacyfikiem, Ochock, założono w 1647 roku. Tymczasem Azow u ujścia Donu zdobyty został

² A. Wilson: *Ukraińcy. Świat Książki*, Warszawa 2002, s. 58–63.

³ Ziemie etnicznie białoruskie sięgały na wschodzie po południk łączący Briańsk z Wiaźmą, obejmując między innymi Smoleńszczyznę. Próby zbudowania państwa białoruskiego po I wojnie światowej zakończyły się niepowodzeniem, podobnie jak usiłowania stworzenia państwa ukraińskiego. D. Michaluk: *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2010.

w roku 1696, zaś Petersburg założono w 1703 roku. Rosyjskie osadnictwo pojawiło się więc nad Pacyfikiem wcześniej niż nad Bałtykiem i Morzem Azowskim. Ukształtowała się wspólna przestrzeń między dawną Rusią i Pacyfikiem, na której z tubylcami mieszały się napływowe substraty etniczne – rosyjski i ukraiński, ale z uwagi na silniejsze politycznie centrum, etnos rosyjski dominował.

Ukraińskie terytorium etniczne

Trudno mieć za złe autorowi niemieckiego hymnu narodowego A.H. Hoffmannowi von Fallersleben, gdy pisał w 1841 roku, na kilka lat przed wybuchem Wiosny Ludów w „Das Lied der Deutschen” o granicach Niemiec: „von der Maas bis an die Memel, von der Etsch bis an den Belt”. Wiersz powstał na długo przed zjednoczeniem Niemiec i opisywał faktyczny zasięg niemieckiego terytorium etnicznego: od Mozy do Niemna (Kłajpedy), od Adygi do Beltu. Podobnie trudno jest mieć za złe Ukraińcom, jeżeli za granice swojej ojczyzny uważają Karpaty i Kaukaz, skoro taki jest zasięg ukraińskiego etosu.

Można postawić radykalne pytanie o punkty skrajne maksymalnego historycznego zasięgu etnosu ukraińskiego. Uważam za takie skrajne punkty na zachodzie Valaśsko (Morawską Wołoszczyznę) w Czechach i Wojwodinę w północnej Serbii, a na wschodzie Kalifornię. W pierwszym przypadku uzasadnieniem może być fakt, że w okresie kiedy karpackie migracje pasterskie osiągnęły na zachodzie Morawy, uczestniczące w nich populacje nie składały się wyłącznie z rumuńskojęzycznych Wołochów, ale także Rusinów, czyli Ukraińców karpackich i innych grup etnicznych. Wojwodina została zasiedlona uchodźcami z Siczy Delt Dunaju. Z uwagi na mieszaną, rosyjsko - ukraiński skład populacji kolonizujących Syberię i Amerykę Północną, za analogiczny punkt wschodni można przyjąć Fort Ross w Kalifornii zajmowany przez Rosję w latach 1812–1842. Oczywiście można przyjąć bardziej ostrożną konwencję wyznaczania skrajnych punktów i obszarów zasięgu ukraińskiego etnosu, na przykład od czubka klina łemkowskiego po Zielony Klin (dorzecze Amuru) lub po zbliżenie łuków Donu i Wołgi i Kaukaz.

Granice Ukraińskiej Republiki Sowieckiej objęły mniejszy obszar niż zwarte ukraińskie terytorium etniczne, a współczesna Ukraina odziedziczyła te granice po Związku Sowieckim. Stało się tak dlatego, że poprowadzono je wzdłuż granic carskich guberni, które nie były zgodne z granicami etnicznymi. Na zachodzie poza granicami Ukrainy pozostały ziemie ukraińskie w granicach Polski, Czechosłowacji i Rumunii, na wschodzie Starodubie w obwodzie briańskim, południowe części obwodów biełgorodzkiego i woroneskiego, okolice Taganrogu i Kubań aż po północne stoki Kaukazu. Zestaw ten nie obejmuje ukraińskich „wysp etnicznych” na Powołżu, południowym Uralu, w północnym Kazachstanie, w południowej Syberii, w nadamurskim Zielonym Klinie i w Mandżurii.

Wielki głód z lat 1932–1933, wraz z mniejszymi głodami, które miały miejsce w czasach sowieckich, zmniejszył liczbę Ukraińców, w granicach samej Ukrainy o co najmniej 3,3 mln ludzi⁴. Nie on jednak był główną przyczyną zmniejszenia się proporcji populacji obu narodów. Była nią przede wszystkim przymusowa rusyfikacja Ukraińców żyjących w granicach Rosyjskiej Federacji. Mechanizm tego procesu był na ogół bardzo prosty: Ukraińcom zamieszkującym terytoria poza granicami Ukrainy zmieniano bez pytania o zgodę narodowość na rosyjską.

Na zakończenie zamieszczam kilka uwag odnośnie struktury etnicznej w granicach samej Ukrainy. Utartym stereotypem jest przypisywanie Ukrainie dualizmu, podziału na Zachód i Wschód, przy czym Zachód jest bardziej „ukraiński”, a Wschód „prorosyjski”. W świetle tych ustaleń zaskoczeniem może być fakt, że do II wojny światowej procent Ukraińców w ogóle ludności we wschodniej (lewobrzeżnej) Ukrainie był większy niż w zachodniej (prawobrzeżnej). Teza ta pozostaje w sprzeczności ze wspomnianą wyżej powszechną intuicją, że „stopień ukrainizacji” (jakkolwiek można rozumieć ten termin) maleje z zachodu na wschód Ukrainy. Spośród obwodów Ukrainy największy odsetek ludności ukraińskiej miał położony na lewym (wschodnim) brzegu Dniepru obwód połtawski, a na drugim miejscu

⁴ T. Snyder: Skrwawione ziemie. Świat książki, Warszawa 2011, s. 75. W literaturze fachowej i popularnej istnieje duża rozbieżność w podawanej liczbie ofiar głodu ukraińskiego, a także w ogóle wszystkich zbrodni systemu sowieckiego. Ostatnio dominuje tendencja do korygowania w dół skrajnie wysokich szacunków ofiar komunizmu podawanych przez publikacje A. Solżenicyna, R. Conquesta i „Czarnej księgi komunizmu”.

znalazł się obwód czernichowski. Jeszcze większym zaskoczeniem jest, że obszary znajdujące się obecnie w granicach Rosji na południu obwodu woroneskiego, miały większy odsetek ludności ukraińskiej niż wschodnia Galicja, a nawet niż Wołyń.

Mniejszy odsetek Ukraińców w ogóle ludności na zachodzie wynikał z większego odsetka Polaków i Żydów⁵.

Bibliografia:

1. Abramson H. Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917–1920, *Slavic Review*, Vol. 50, No. 3 (Autumn 1991). – pp. 542–550.
2. Eberhardt P. Koncepcje geopolityczne Aleksandra Dugina. *Przegląd Geograficzny* 2010, 82, 2, ss. 221–240.
3. Gloger Z. Geografia historyczna ziem dawnej Polski. Wiedza Powszechna, Warszawa 1991.
4. Gumilow L. Od Rusi do Rosji: Szkice z historii etnicznej. PIW, Warszawa 1996.
5. Hirsch F. *Empire of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union.* Cornell University Press, New York, 2005.
6. Koneczny F. *Dzieje Rosji. od najdawniejszych do najnowszych czasów.* Antyk Marcina Dybowskiego, Komorów 1997.
7. Łukawski Z. *Historia Syberii.* Ossolineum, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk 1981.
8. Mackinder H. J. *Geograficzna oś historii.* Instytut Geopolityki, Częstochowa 2009.
9. Michaluk D. *Białoruska Republika Ludowa 1918–1920. U podstaw białoruskiej państwowości.* Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 2010.
10. Mikołajec J. *Spór o determinizm geograficzny.* Wydawnictwo Politechniki Śląskiej, Gliwice 2013.
11. Moczulski L. *Geopolityka. Potęga w czasie i przestrzeni.* Bellona, Warszawa 1999, s. 391.
12. Paszkiewicz H. *Jagiellonowie a Moskwa., t. I: Litwa a Moskwa w XIII i XIV wieku.* Fundusz Kultury Narodowej, Warszawa 1933.
13. Paszkiewicz H. *Początki Rusi,* PAU, Kraków 1996.
14. Pisuliński J. (red.). *Akcja „Wisła”,* IPN, Warszawa 2003.
15. „Powieść minionych lat” („Kronika Nestora”) „Oto powieść minionych lat, skąd wyszła ziemia ruska, kto był najpierw księciem w Kijowie i skąd ziemia ruska powstała”.
16. Snyder T. *Skrwawione ziemie.* Świat książki, Warszawa 2011.
17. Spykman N. J. *The Geography of Peace.* Harcourt, Brace and Co, New York 1942.
18. Yekelchik S. *Ukraina: narodziny nowoczesnego narodu.* Wyd. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2009.
19. Wilson A. *Ukraińcy.* Świat Książki, Warszawa 2002.
20. Ziółek P. *Idea imperium.* PWN, Warszawa 1997.

© Mikołajec J., 2018

⁵ H. Abramson, Jewish Representation in the Independent Ukrainian Governments of 1917–1920, *Slavic Review*, Vol. 50, No. 3 (Autumn 1991), pp. 542–550.